

CHRISTIAN II'S LAND- OG BYLOV:

EN ACCELERATION AF CENTRALISERINGEN

■ CHRISTINA LYSBJERG MOGENSEN

INDLEDNING

D. 6. januar 1522 blev der præsenteret et nyt lovkompleks i Danmark: det vi i dag kalder Christian II's Land- og Bylov.¹ Lovkomplekset er som kildemateriale helt unikt. Det er en af de få, måske den eneste, lovgivning i danske middelalder, der er skrevet samlet på en gang, og eftersom den kun var gældende i ganske kort tid ved vi også, at den aldrig blev suppleret eller efterrationaliseret.² Indtil Christian II's lovkompleks blev indført havde det danske rige været struktureret omkring 1200-tallets landskabslove samt en række "lappeløsninger" via en spredt lovgivning givet i forhandling mellem kongemagten og rigets magtfulde aristokrati. Lovkomplekset giver altså en unik mulighed for et øjebliksbillede af, hvad Christian II, og øvrige medforfattere, tænkte om det optimale samfund lige præcis omkring årsskiftet 1522. Dette øjebliksbillede har ikke som normalt i tidens kilder fokus på rigets aristokrati, men på et samarbejde med fremtrædende borgere som f.eks. Hans Mikkelsen³ samt betydningsfulde udlændinge – primært nederlændere.⁴ Nederlandene var på dette tidspunkt Nordeuropas økonomiske centrum og arnestedet for nordeuropæiske renæssance.

Denne artikel vil handle om et af de mest centrale forhold i lovkomplekset: retssystemet, som var funderet i tingsystemet, der udgjorde samfundsstrukturens rygrad. Analysen af kildematerialet vil vise, at principperne i lovkomplekset står i markant kontrast til det allerede eksisterende samfund og finder naturligt sin forklaring i den styrkelse af fyrstemagten, der med den tidlige moderne tids indtog i Nordeuropa også kendetegnede det danske riges naboer mod syd. Lovkomplekset, der indtil nu ikke har været samlet bearbejdet, repræsenterer fun-

1 Der er i forskningen en hvis uenighed om, hvorvidt hele lovkomplekset kan dateres til d. 6. januar, hvilket jeg kort vil berøre i næste afsnit.

2 Christian II blev afsat i januar 1523 og i den forbindelse blev hans lov også ophævet.

3 Borgmester i Malmø og en af dem, som Christian II tog med sig i eksil i 1523.

4 Herunder især Sigbrit, der var en handelskvinde fra Nederlandene, men blev tilknyttet det danske hof, da hendes datter Dyveke blev den unge Christians elskerinde. Efter Dyvekes død i 1517 forblev Sigbrit ved det danske hof og indtog en position som en af kongens nærmeste rådgivere – specielt i forhold til økonomiske spørgsmål. Nogle forskere går så langt, at de kalder perioden fra 1517-1523 for den "sigbritske periode". Jævnfør for eksempel Knud Fabricius: "Den politiske forbindelse mellem Danmark og Nederlandene", i Knud Fabricius, L.L. Hammerich og Vilhelm Lorenzen (red.): *Holland og Danmark*, bind 1, København: Jespersen og Pios forlag 1945, s. 11-133, s. 32.

damentale reformeringer af flere af samfundets etablerede institutioner, herunder retssystemet.

Helt centralt i det samfund, som blev skitseret i Christian II's lovkompleks, og specielt i forbindelse med retsprocesserne, var embedsmændene og de nye roller, som de blev tildelt. Disse embedsmænd udfyldte alle mulige funktioner lige fra tings skriver til tingsdommer, men fælles for dem var, at de alle indgik i et system, der centraliserede magten omkring kronen, og, at deres loyalitet således var bundet op på en centralmagt – udstederen af loven – frem for lokale eller regionale magthavere. Embedsmændenes funktioner i Christian II's lovkompleks bryder i flere helt centrale tilfælde med tidligere retspraksis og omdefinerer midlerne til at opnå retssikkerhed således, at det nu var disse embedsmænd og ikke offentligheden, der var garant for retssikkerheden.

Jeg vil tage udgangspunkt i det gamle tingssystem, der både prægede lovgivningen og tiden før det. Det tingssystem, som lovgivningen beskrev, indeholdt som nævnt markante forskelle fra det tidligere kendte. Vigtigst af alt udskiftningen af herredsfogeden, der var tingleder, med herredsdømmere, der som navnet antyder, havde domsmagt. Gennem analysen vil jeg foretage en række tematiske nedslag, der alle knytter sig til retshandlingerne, for til sidst at præsentere en væsentlig figur i lovkomplekset, der ellers ikke optræder danske rige: *Skultus*. Skultus udgjorde købstædernes vigtigste embedsmand i lovkomplekset og spillede en central rolle, ikke bare i forhold til datidens dømmende magt,⁵ men også i forhold til den udøvende. Sidst, men ikke mindst, vil jeg argumentere for, hvorledes de fremhævede pointer, hvor usædvanlige de end måtte være, alle kan betragtes som et led i en centraliseringsproces, der prægede senmiddelalderen – om end lovkomplekset udgjorde en acceleration af processen og ikke blev fulgt op efter lovgivningens afskaffelse i 1523. Acceleration må stå som et nøgleord, når vi skal karakterisere netop Christian II's lovgivning.

CHRISTIAN II'S LOVKOMPLEKS

Navnet Land- og Bylov kommer af, at lovkomplekset er opdelt i to hoveddele, hvoraf den ene del omhandler forhold, der var særlige for købstæder, mens den anden del beskæftiger sig generelt med samfundet. Opdelingen var et resultat af den særstatus købstæderne havde erhvervet i løbet af middelalderen, både i forhold til retslige privilegier og monopol på handel.⁶ I alt indeholder lovkomplekset

5 Der vil i denne artikel blive brugt betegnelserne dømmende- og udøvende magt. Disse begreber er udelukkende taget i brug fordi de på bedste og korteste vis beskriver de positioner embedsmændene indtager i samfundet og ikke er forsøg på – på anakronistisk vis – at inddrage de forståelser om magtens tredeling, der er knyttet til langt yngre samfund.

6 For en uddybning af dette forhold henvises til Søren Bitsch Christensen: "De danske middelalderbyers fremkomst, udvikling og udforskning – et bud på nogle hovedlinjer", i Søren Bitsch Christensen (red.): *Middelalderbyen. Danske Bystudier 1*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag 2004, s. 13-62.

249 paragraffer, hvoraf der er enkelte overlap mellem Land- og Byloven, hvilket typisk er når Landloven forholder sig til byernes særstatus. Begge dele af lovkomplekset var, for sin samtid, meget velstrukturerede og vidner om usædvanligt logisk tænkende bagmænd.

Navnet "Land- og Byloven" er en moderne konstruktion og opstod først efter, at der i 1934 blev fundet en ny udgave af Landloven.⁷ Indtil da havde man kun kendt en anden udgave af Landloven, der blev indledt med en lang række gejstligt relaterede paragraffer, hvorfor lovkomplekset den gang blev refereret til som den verdslige- og gejstlige lov. Studier af forholdet mellem disse to udgaver af Landloven er stort set den eneste akademiske interesse, der har været vist lovkomplekset, idet der har været diskussion om, hvilken udgave af Landloven, der kan betragtes som den endelige. Der er nu bred enighed om, at det er AM 804,4^o, som er den originale, hvorfor det også er den, jeg anvender.⁸ I sammenhæng med diskussionen af håndskrifternes interne forhold foregik også en diskussion af lovkompleksets og specielt Landlovens datering.⁹ Jeg anerkender til fulde vigtigheden af begge diskussioner, men da denne artikel handler om de ideer til samfundsstrukturer som lovkomplekset repræsenterede, er håndskrifternes endelige datering ikke vigtige i nærværende sammenhæng.¹⁰

Lovkomplekset beskæftigede sig med en bred vifte af samfundets aspekter og regulerede alt fra antallet af bude i byerne, ensretning af mål og vægt, bønderbørnenes skolegang til, hvorledes huse måtte opføres.¹¹ I lovkomplekset er der også indskrevet, at loven gælder for hele Danmark og træder i stedte for alle andre eksisterende love, således, at ældre lovgivning kun var gældende i det omfang, den nye lov ikke dækkede.

Christian II blev som en af de få konger i danmarkshistorien afsat fra tronen, hvilket skete ca. halvandet år efter lovkompleksets implementering. I den diskurs, der var fremherskende blandt oprørerne både før, under og efter detroniseringen, spillede lovgivningen en central rolle, primært med det formål at identificere Christian II som en dårlig konge.¹² Kritikken af Christian II kulminerede da

7 AM. 804,4^o

8 Netop i dette tilfælde ville det dog ikke gøre stor forskel, da udgaverne af Landloven ikke afviger nævneværdigt fra hinanden i forhold til de punkter jeg bringer frem.

9 For et indblik i diskussionen henvises til Johan Hvidtfeldt: "Et nyt Haandskrift til Christiern den andens Landlov", *Scandia*, 1934, s. 160-166; Jakob Pasternak: "Omkring Christiern II's Landlov, en kildekritisk undersøgelse", *Scandia* 30 (1), 1964, s. 191-216; Mogens Rathsack: "Christiern den andens Landlov, en undersøgelse af håndskriftet AM 804 4to", *Historisk tidsskrift* 12 (2), 2-3, 1967, s. 293-336.

10 Diskussionen har primært omhandlet, hvorvidt Landloven kan dateres til år 1521 eller ligesom det står i Byloven: d. 6. januar 1522. Hvidtfeldt: "Et nyt haandskrift", s. 165; Rathsack: "Christiern den andens Landlov", s. 332-333.

11 Byloven, original, § 64; Landloven, AM. 804,4^o, § 75.

12 Arrild Huitfeldt: *Danmarks Riges Krønike Christian II's historie*, København: Rosenkilde og Bagger 1596 (1976), s. 243-246.

adelen opsagde deres troskabsed til kongen på Viborg landsting og ved den lejlighed brændte udgaver af kongens lovkompleks som et symbol på, at hans æra var forbi. En sådan "henrettelse" af bøger leder sikkert ikke tilfældigt tankerne hen på pavens afbrænding af kætterske bøger, *autodafé*, og indgik således i en anden af tidens accelererende processer.

HERREDSTINGET – REFORMERING AF EN GAMMEL INSTITUTION

Hele riget var i middelalderen struktureret efter tingssystemet. Købstædernes særstatus betød, at de havde deres egne byting mens det øvrige rige var indordnet under herredsting (lokalt), landsting (regionalt) og rettertinget (nationalt).¹³ Dette system havde to hovedformål, eftersom det udgjorde kernen i både det juridiske system og det administrative apparat.¹⁴ Tingene er en gammel institution og var fundamentale for det middelalderlige samfund. I Christian II's lovkompleks indtog tingene også en særlig position, et konkret eksempel er, at vidner kun måtte afhøres inden for "tingszonen". Denne foranstaltning skulle garantere retssikkerhed for alle sagens implicerede og derudover, at retssagen blev behørigt dokumenteret. Behovet for dokumentation bundede i et ønske om homogenitet i retsudøvelsen.¹⁵

I lovkomplekset optræder der en herredsdømmer i tilknytning til herredstinget, hvilket er uset i dansk middelalder. Herredstinget var fra gammel tid organiseret omkring en gruppe nævninge og (i senmiddelalderen) en herredsfoged, der ledede retshandlingerne, men som udgangspunkt ingen indflydelse havde på domsafsigelsen.¹⁶ I kong Abels lovudkast fra 1251 var der et forsøg på at tildele ombudsmanden¹⁷ dømmende magt, men dette blev aldrig til noget.¹⁸ Strukturen på herredstinget er således markant anderledes i Christian II's lovkompleks, fordi den er baseret på en embedsmand med domsprivilegium, frem for et "civilt nævningeting".

13 For en uddybning af dette anbefales Poul Johannes Jørgensen: *Dansk retshistorie retskildernes og forfatningsrettens historie indtil sidste halvdel af det 17. århundrede*. København: G.E.C. Gads Forlag 1939 (1971), særligt s. 243-256, eller Ditlev Tamm: *Dansk retshistorie*, 2. udgave, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 1996, s. 44-45.

14 Henrik Lerdam: *Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340-1448*, København: Museum Tusulanums Forlag 2001, s. 235.

15 For den konkrete bestemmelse se Landloven § 45. For de generelle bestræbelser for retssagerne og deres forhold til tingsystemet se Landloven, AM. 804,4°, §§ 29; 33; 38; 45-47.

16 Lerdam, *Kongen og tinget*, s. 237.

17 Begrebet ombudsmand blev i løbet af senmiddelalderen udbyttet med foged. Om end de ikke havde helt samme beføjelser udfyldte de stort set samme funktion i samfundet.

18 Per Andersen: *Studier i dansk proceshistorie. Tiden indtil Danske Lov 1683*, København: Jurist- og Økonomforbundets Forlag 2010, s. 52. For en uddybning af denne lov – og tilbagetrækningen af den – jævnfør, Helle Vogt: "The King's Power to Legislate in Twelfth and Thirteenth Century Denmark", i Per Andersen, Mia Münster-Swendsen og Helle Vogt (red.): *Law and Power in the Middle Ages, Proceedings from the fourth Carlsberg Academy Conference on Medieval Legal History*, København: DJØF Publishing 2009 (2012), s. 5-14.

Dette princip brød med noget helt basalt i sin umiddelbare fortid, ikke kun fordi der nu var tilknyttet en dommer til tinget, men også fordi det nu var kongen, der udvalgte denne embedsmand. Tidligere havde der været en tendens til, at disse poster blev fordelt af lokale kræfter og dermed besat af folk fra det lokale tingaristokrati.¹⁹ Med lovkomplekset banede Christian II vejen for, at kongen kunne indsætte embedsmænd, hvis loyalitet var bundet til kongen og ikke lokale forhold. Dette spillede en central rolle i senmiddelalderens centralisering generelt, men blev særligt udnyttet af Christian II i konstruktionen af dette lovkompleks.²⁰

I middelalderen var der ikke nogen appelrækkefølge mellem herredstinget og landstinget,²¹ men snarere en fordeling af opgaver således, at deres sfære nærmest ikke var overlappende. I Landloven er det dog ordnet så langt de fleste forbrydelser først blev behandlet på herredstinget, og kunne så *appelleres* til landstinget, men enkelte meget alvorlige forbrydelser gik direkte til landstinget.²² Muligheden for at appellere en kendelse var ikke ellers til stede i dansk middelalder med undtagelse af den korte periode, hvor Christian II's lovkompleks var gældende. Derefter finder man løbende forsøg på at lave et appelsystem, men først i 1560'erne fandt den en egentlig form.²³

Før lovkomplekset kunne man som involveret i en retssag klage over dommen til kongen, men altså ikke over selve dommen.²⁴ Appelmuligheden i lovkomplekset indordnede tingene i et hierarki.

Christian II's lovkompleks indeholdt også en væsentlig ændring af rammerne for landdistrikternes herredsting, der nu skulle holdes i et lukket forum, hvor kun implicerede i sagen og embedsmænd havde adgang. Traditionelt havde alle tingshandlingerne foregået på det lokale tingssted, der var udendørs. Tingstedet var ikke kun forbeholdt domshandlinger, det var også her dekretter fra kongen blev læst op, og det spillede derved en væsentlig rolle som samfundets informationsdistributør – både i forhold til lokale og nationale bestemmelser.²⁵

Ud over denne ændring indeholder lovkomplekset et andet væsentlig brud med traditionen for afholdelse af tinge:²⁶ retshandlingerne skulle nu flyttes til

19 Lerdam, *Kongen og Tinget*, s. 235.

20 Jørgensen, *Dansk retshistorie*, s. 325.

21 Arbejdet mellem dem var fordelt således, at herredstinget tog de mindste og landstinget de værste forbrydelser. Andersen: *Proceshistorie*, s. 56.

22 Landloven, AM. 804,4^o, § 47.

23 Ditlev Tamm og Jens Christian V. Johansen: "Kongens ting, byens ting og bondens ting – studier i det danske retssystem 1500-1800", *Fortid og nutid* (2), 1992 side 73-100, s. 94.

24 Andersen, *Proceshistorie*, s. 56; Tamm, *Dansk retshistorie*, s. 45.

25 Andersen: *Proceshistorie*, s. 121; Tamm: *Studier i det danske retssystem*, s. 94.

26 Der er formentlig tale om en ændring af herredstingene alene og ikke landstinget, om end dette ikke fremstår klart i lovkomplekset, kommer bestemmelserne i forbindelse med andre bestemmelser om herredstingene, og der omtales ting i flertal på en måde, der leder tankerne hen på det lokale ting, der naturligt nok eksisterede i større antal end det regionale landsting.

aflukkede huse, hvor kun folk med ærinde i sagen havde adgang.²⁷ Denne bestemmelse ændrede fundamentalt med principperne inden for rettergang, da retshandlingerne tidligere havde været offentlige tilgængelige således, at fællesskabet kunne være garant for, at det gik retfærdigt til (om end masserne også kunne påvirke nævningetinget). Med de nye elementer i lovgivningen betød det, at retfærdighed nu garanteredes af en embedsmand, som repræsenterede monarken.

Embedsmændenes nære bånd til kongen bevirkede, at kongen nu i høj grad kunne have indflydelse på tingene, eller i hvert fald at dommene herfra i højere grad stemte overens med den linje, kongens lagde for landet gennem lovkomplekset. Ændringerne i retshandlingerne var altså med til at centralisere landets magtudøvelse.²⁸ Omvendt blev herredstinget i mindre grad en arena for lokalsamfundet, forstået på den måde, at embedsmændenes tilknytning til lokalsamfundet blev mindre vigtig i takt med, at sammes tilknytning til centraladministrationen blev vigtigere.

Centralt i den gode retssag, som den beskrives i lovkomplekset, var også beviser. Flere af de embedsmænd, der sad inde med domsmagt, havde også ansvaret for at efterforske påstande om forbrydelser, og skultus havde blandt andet ret til at overskride en gårdtomts grænse uden at gøre sig skyldig i hærværk. Der var således fokus på materielle beviser såvel som vidneudsagn, og embedsmændene var ansvarlige for fremskaffelse af begge.

En anden måde at fremskaffe beviser var ved at opnå en tilståelse (det bedste bevis), da man som udgangspunkt ikke kunne dømme på indicier. I lovkomplekset er der indskrevet et særligt middel til opnåelse af tilståelse, der havde været hidtil ukendt i dansk middelalder: tortur.

TORTUR – VEJEN TIL BEVISET

Tortur blev ikke brugt i middelalderens Danmark. Faktisk er disse bestemmelser i Christian II's lovkompleks den eneste gang, det bliver nævnt overhovedet i dansk middelalderlig lovgivning.²⁹ Om end torturen er temmelig usædvanlig i en dansk kontekst, er den rolle torturen spiller i lovkomplekset ikke unormal, set i en større europæisk sammenhæng og formentlig et resultat af den inkvisitoriske

27 Landloven, AM. 804,4°, § 20.

28 Omkring 1500-tallet var bytinget på kraftigt retur til fordel for rådstueretten, hvis fysiske rammer på mange måder leder tankerne hen på de krav, som lovkomplekset stillede til domshusene for herredstinget. Det forekommer derfor sandsynligt, at forordningen om ændringerne af herredstinget er en overførsel af byforhold på landdistrikterne. For en uddybning af dette henvises til Tamm: *Studier i det danske retssystem*, s. 83; Andersen: *Proceshistorie*, s. 269-270.

29 Andersen: *Proceshistorie*, s. 191-192; Helle Vogt: "Likewise no one shall be tortured'. The use of judicial torture in early modern Denmark", *Scandinavian Journal of History* 39 (1), 2014, s. 78-99, s. 80-81.

procesforms begyndende indflydelse på danske procesret. Der er her altså tale om judicial tortur, hvor torturen ikke var en del af straffen, men et redskab i opklaringsarbejdet.

(...) tha skal vore schultus haffue macht at tage paa hanum oc hanum forehøre met gode lempe, oc thersom han thet icke viil tiilstaa, tha lade hanum pine, dog hans lem-
// mer vskamferdit. Om hand tiilstaar saadane gerninger, som thend, ther ret bleff, ha-
num tiilsagde, tha stande therfor sin rett.³⁰

Dette er tortur med henblik på opklaring, hvilket var den mest almindelige form. Den opstod i højmiddelalderen, hvor især de franske områder var med til at udvikle ideerne bag den.³¹ Der blev tortureret med henblik på at fremskaffe beviser til opklaring af en forbrydelse – det var altid den anklagede, der blev torteret ud fra devisen, at den anklagede ikke ville være blevet pågrebet, hvis han ikke var skyldig.³²

Brugen af tortur udviklede sig sideløbende med, at bevisførelse blev en vigtigere og vigtigere del af en retssag.³³ I Christian II's lovkompleks spillede bevisførelse også en fremtrædende rolle. En anklaget kunne som udgangspunkt ikke dømmes på baggrund af indicier – uanset hvor fældende disse måtte være – hvorfor behovet for en tilståelse blev presserende. Denne kunne indhentes ved at pine den anklagede.³⁴ Som det fremgår af citatet var det vigtigt ikke at pine den anklagede i et omfang så hans lemmer skamferedes med varige mén som følge.

Der er i lovkomplekset meget få paragraffer om forbrydelser, der medførte dødsstraf, hvorfor den torterede ofte ville slippe med en bøde og efter dennes betaling skulle kunne tage del i samfundet igen.

Vi har her at gøre med en af de mest centrale brudflader i det danske retssystemsudvikling: skellet mellem akkusatorisk og inkvisitorisk procesret. Oprindeligt var den danske procesret baseret på et akkusatorisk system, hvilket var et to-parts system, hvor parterne mødtes på tinge og fremlagde hver deres sag; derefter skulle de enten selv nå til enighed eller også kunne nævningetinget beslutte, hvilken af disse forklaringer, der var mest troværdige. Troværdigheden kunne eventuelt underbygges med *formelle bevis*, herunder bl.a. *Gudsbeviser*,³⁵ hvoraf

30 Byloven, original, § 44.

31 Larissa Tracy: *Torture and Brutality in medieval literature*, Cambridge: D.S. Brewer 2012, s. 5.

32 John H. Langbein: "The Legal History of Torture", i Sanford og Levinson (red.): *Torture, a Collection*, Oxford: Oxford University Press 2004, s. 93-104, s. 93; John H. Langbein: *Torture and the law of proof*, Chicago: Chicago University Press 1977, s. 22.

33 Dog med den undtagelse, at tortur aldrig blev en etableret del af det britiske retssystem på trods af, at bevisførelsen også her blev vægtet tungere og tungere. Langbein: "The Legal History of Torture", s. 94; 99.

34 Langbein: *Torture and the Law of Proof*, s. 4.

35 Der skelnes i retshistorien som udgangspunkt mellem formelle og materielle beviser. De formelle beviser var handlinger, der opfyldte de formelle krav til at blive frikendt fra en

det mest kendte i dansk historie er *jernbyrd*.³⁶ Efter IV Latherankoncil i 1215 besluttede den pavelige kirke, at gejstlige ikke længere måtte deltage i fremskaffelsen af Gudsbeviser, og den slags beviser forsvandt i almindelighed i Europa – også i Danmark.³⁷ Denne udvikling betød, at der i løbet af høj- og senmiddelalderen kom et voksende fokus på bevisfremlæggelse (*materielle beviser*) i retssager, som vi kender det fra i dag, og nævningetinget skulle nu ikke alene tage stilling til parternes troværdighed, men også bevisernes udsagnsevne og -kraft.³⁸ Den endelige konsekvens af denne udvikling var, at lederne af tinge gik fra at have ansvaret for nævningetinget til at være en slags undersøgelsesdommer, der både var ansvarlig for indsamling og vurdering af beviser. Herredsdommeren og skultus var, om end temmelig tidligt, en logisk kulmination af denne udvikling.

Inkvisitorisk procesret dækker over tilstedeværelsen af en tredje part foruden de implicerede: anklager og dommer (dette var ofte den samme person). Denne procesform slog først for alvor igennem i Danmark i slutningen af 1700-tallet,³⁹ men i Christian II's lovkompleks indtager skultus en særlig position, der tydeligt viser inkvisitoriske træk. For det første lægges der stor vægt på bevisførelsen – og ansvaret for denne lægges over til tredjeparten frem for de implicerede. For det andet udskiftes nævningetinget og tinglederen med en anklager (skultus) og en gruppe dommere (skultus, borgmester og byråd). Det er først gang en sådan struktur optræder i dansk lovmateriale og udgjorde et voldsomt brud i forhold til lovkompleksets umiddelbare samtid, men markerer også et tydeligt skel i den generelle retslige danmarkshistorie. Skultus' rolle i denne nye procesform understreger embedets helt centrale rolle i lovkomplekset, hvorfor en nærmere analyse af netop dette er på sin plads. Dette må betragtes som det første skridt mod en inkvisitorisk procesform.

retssag, herunder forskellige Gudsbeviser, for eksempel jernbyrd, samt det kendte ritual, hvor 12 velansete mænd fra lokalsamfundet sværgede på, at den anklagede var et ærligt menneske. De materielle beviser vandt frem i løbet af middelalderen og blev i højere grad knyttet til jagten på "sandheden". De materielle beviser kunne være genstande knyttet til forbrydelsen og vidneudsagn, men det allerbedste var tilståelsen. Dette blev betragtet som ubestrideligt og var eftertragtet i enhver retssag.

36 Jernbyrd bestod i, at den anklagede skulle holde eller bære glødende jern, hvor efter vedkommendes hænder blev indbundet eller behandlet. Efter et prædefineret tidsrum blev hænderne pakket ud og hvis de var hele (eller muligvis ubetændte) blev det taget som et tegn fra Gud om, at den anklagede talte sandt.

37 Andersen: *Proceshistorie*, s. 29.

38 Der kunne dog opstå problemer i forbindelse med en domsafsigelse, hvis der var fremlagt indicier på den anklagedes skyld, men, at disse hverken endeligt kunne endegyldigt på- eller afvises. I sådanne tilfælde havde den anklagede mulighed for at udføre den såkaldte *benægtelsesed*, hvilket gav vedkommende mulighed for at sværge sig fri fra anklagerne. Som konsekvens af Christian II's lovkompleks var det i modsatte fald også muligt for dommeren at forsøg på torture den anklagede til en tilståelse, hvilket markerede endnu et led i udviklingen bort fra den akkusatoriske procesform. Andersen: *Proceshistorie*, s. 310; 317; 336-337.

39 Andersen: *Proceshistorie*, s. 2.

SKULTUS- KONGENS MAND I BYEN

Allerede i overskriften til Bylovens første paragraf slås det fast: "Wti huer ki-øbstædt skall vere enn schulltus".⁴⁰ Embedet *skultus* optræder, ud over enkelte dokumenter fra den korte periode loven var gældende, kun i Christian II's lovkompleks,⁴¹ og i Byloven var *skultus* indskrevet som omdrejningspunkt for alt administrativt arbejde. I lovkomplekset blev hans dels direkte beskrevet via de krav, der var til embedsmanden, dels indirekte via den måde embedet blev brugt til at regulere samfundet på.

Sammen med borgmester og byråd udgjorde *skultus* byernes centrale embedsmandsstruktur, men mens borgmester og byråd allerede var kendte i senmiddelalderens bysamfund, var *skultus* en ny figur – ikke bare af navn, men også af gavn, som dette afsnit vil vise. *Skultus* var kongens eneste/øverste⁴² repræsentant for den udøvende magt ligesom han også (sammen med borgmester og rådsmedlemmer) havde den dømmende.⁴³

De direkte krav fremsættes allerede i første paragraf: "(...) skal then samme ware en erligh mandh, aff godt rychte, god omgengelsze och god, erligh affkomkme (...)."⁴⁴ Der er her tale om ret almindelige etiske krav til embedsmænd, kravene optræder både i romerretten og senere også i kanonisk ret – og har dermed også været en del af standardkravene i Danmark i store dele af middelalderen. I citatet stilles der også krav om, at han skal være ægtefødt (erligh affkomkme), dette krav går igen i mange håndværkerskråer⁴⁵ i senmiddelalderen, og skal formentlig ses som et etisk krav, der var konsensus om i samtiden.⁴⁶ Der var på intet tidspunkt stillet specifikke krav til *skultus*' arbejdsmæssige baggrund f.eks. som ved byrådet, hvor der var et krav om, at medlemmerne ernærede sig som handelsmænd og ikke håndværkere.⁴⁷ Derimod var der krav om, at *skultus* havde været borger⁴⁸ i den købstad han skulle tilknyttes i mindst tre år

40 Byloven, original, § 1.

41 Begrebet optræder bl.a. i rådstueprotokoller og lignende kilder heriblandt fra Stege og Malmø. Titlen *skultus* eksisterede videre blandt de nederlandske bønder på Amager, der nærmest havde selvstyre, og hvis embedsstruktur ikke var afhængig af den danske.

42 *Skultus* havde ansat en gruppe af underordnede, der skulle udføre *skultus* ordre. Det er ikke nærmere defineret præcis hvor vide beføjelser de havde, men jeg formoder, at de, underlagt *skultus* ordre og ansvar, havde lige så vide beføjelser som ham. Byloven, original, § 1.

43 Der er her ikke tale om et forsøg på at lægge magtens tredeling ned over projektet, hvilket i så fald også ville falde til jorden allerede her, eftersom *skultus* også havde domsmagt.

44 Byloven, original, § 1.

45 Vedtægter knyttet til den enkelte faglighed. Skråerne er samlet publiceret i Camillus Nyrop: *Danmarks Gilde- og Lavskraae*, Udgivet af Selskabet til udgivelse af Kilder til dansk Historie, København: Gads forlag 1895-1904.

46 John Witte: *The sins of the Fathers. The law and Theology of Illegitimacy Reconsidered*, Cambridge: Cambridge University Press 2009, s. 3ff.

47 Byloven, original, § § 3;8.

48 At have borgerstatus i en købstad bestod ikke alene i at være bosiddende i denne, men også aflæggelsen af en ed, der underlagde borgeren kongen, loven og byens embedsmænd (*skul-*

og ikke måtte stå i gældsforhold til nogen. Samme regel gjaldt også for lovkompleksets øvrige embedsmænd med domsmyndighed, jeg betragter det som dels et forsøg på at sikre tilhørsforhold til kronen alene og ikke til eventuelle kreditorer, dels for at undgå magtmisbrug.⁴⁹

En skultus blev indsat for tre år, og hans indsættelse skulle foretages af kongen. Efter de tre år kunne kongen enten antage en ny eller tildele den afgående skultus yderligere tre år (der var ingen grænse for, hvor længe embedet måtte besiddes). På denne måde adskilte skultus sig fra byens øvrige højtrangerende embedsmænd, der kun kunne sidde en toårig periode.⁵⁰ Helt centralt for forståelsen af skultus' vigtighed er, at mens der i forbindelse med indsættelsen af de øvrige embedsmænd var bestemmelser for, hvordan en stedfortræder for kongen kunne indsætte folk,⁵¹ var det i forbindelse med skultusembetet specificeret, at kun kongen kunne modtage embedsedden – og dermed autorisere embedsmanden.⁵² Det skyldtes givetvis, at kongen og skultus var gensidigt afhængige af hinanden: i det system, som opbygges i lovkomplekset, er embedsmændenes status betinget af kongen, men kongens magt i lokalsamfundet betinget af embedsmændene. Parterne blev via ederne gensidigt knyttet til hinanden, og forbindelsen til skultus var særlig vigtig, fordi han var den centrale embedsmand i byerne.⁵³

Sammenlignet med andre eder fra lovkomplekset, er skultusedden relativt kort og indeholder meget "tomt" formelsprog⁵⁴. Det er interessant, at eden ikke er mere udførlig, eftersom det lovkompleks, den kommer fra, generelt er meget detaljeret. En kort og "tom" ed vil i nogle sammenhænge lede til den konklusion, at edsværgeren ikke blev prioriteret ret højt, men hvis man betragter Byloven samlet, er

tus, borgmester og byråd). Statussen som borger gav rettigheder i forhold til købstadens privilegier, primært i forhold til byens særprivilegier indenfor handel.

49 Byloven, original, § 5.

50 Her tænkes især på borgmester og byens rådsmedlemmer. Byloven, original, § 2.

51 Kongen var den øverste autoritet for alle embedsmændene i hele lovkomplekset og derfor i teorien også den, der burde indsætte embedsmændene. Der er dog i alle tilfælde undtagen med skultus indført, at den nærmeste overordnede kunne modtage eden. Borgmester og byernes rådsmedlemmer var ikke underlagt en selvstændig ed (udover den generelle borgered), hvilket givetvis var et resultat af, at de var ansat af byen.

52 Byloven, original, § § 1; 7.

53 Der er lavet et studie af, hvorledes edsafleggelsen og lignende hos flamske embedsmænd blev brugt i statsdannelsen. Der blev konkluderet at embedsstanden via edsafleggelse blev knyttet til centralmagten og dermed sikrede en centralisering af magten. Det vi er vidne til med Christian II's lovkompleks og omfanget af ederne heri må betragtes som en lignende udvikling, hvilket selvfølgelig er særligt fremtrædende i skultus' tilfælde, fordi han var nært knyttet til kongen. Jacoba van Leeuwen: "Municipal oaths, political virtues and the centralised state: the adaption of oaths of office in fifteenth-century Flanders", *Journal of Medieval History* 2005, s. 185-210.

54 Hermed menes en understregelse af kongens position, henvisninger til Guds magt og hellighed og lignende, men ingen beskrivelse af embedsmandens rettigheder og pligter, der ellers præger lovkompleksets øvrige og meget udførlige eder. Jævnfør eksempelvis Landloven, AM 804,4^o, § 13. For skultus's ed se Byloven, original, § 7.

dette jo ingenlunde tilfældet. Den tomme ed må have givet skultus meget stor bevægelsesfrihed (og mindre rum til anklager om embedsmisbrug/forsømmelse).

Denne frihed ses også i forbindelse med opremsningen af hvilke uheld,⁵⁵ der udløste bøder; normalt i lovgivningen blev der oplistet en række tilfælde, som faldt ind under paragraffen, og så var det kun de nævnte tilfælde, der var dækket af paragraffen. Disse opremsninger jeg her taler om afsluttes med, at skultus (samt borgmester og råd) gives frihed til at vurdere om andre former for uheld (samt borgmester og råd) gives frihed til at vurdere om andre former for uheld også var dækket af paragraffen.⁵⁶ Dette strider imod lovkomplekssets generelle tendens som værende en meget detaljeret lov. Muligheden for at vurdere hvilke ulykker, der også var dækket af førnævnte paragraf, var altså et vidst brud med den generelle linje i lovgivningen og understreger på fin vis de beføjelser som skultus (borgmester og byråd) sad inde med.

Det vigtigste princip i eden var, at skultus blev antaget af kongen til at administrere befolkningen i den by han arbejdede i, hvilket betød, at hans privatøkonomi var uafhængig af hvilke sager, han behandlede i byen og kunne derved ikke drage mere nytte af nogen sager end andre.⁵⁷ Dette princip blev nævnt to gange i løbet af en ret kort paragraf, og må derfor betragtes som værende vigtigt for konstruktørerne bag embedsstrukturen.

Princippet bør kædes sammen med et generelt ideal om lighed for loven uanset stand, et princip, der generelt er fremherskende i lovkomplekset.⁵⁸ Idealet om lighed var ikke særligt for denne lovgivning, men prægede diskursen i middelalderens lovgivning generelt. Dette er et godt eksempel på, hvorledes lovkomplekssets nye strukturer, om end de betød brud på mange områder, også indskrev sig i en generel retshistorisk tradition.

Skultus, borgmester og råd

I langt hovedparten af paragrafferne, hvor ordene "skultus", "borgmestre" og "råd" optræder, fremstår disse som en samlet enhed, der havde særstatus i byen, og hvis vigtigste opgave var at styre domshandlingerne. Paragrafferne skærpede straffe for at antaste en embedsmand fra byens styrende gruppering (både fysisk og verbalt).⁵⁹ Jeg tolker dette som et forsøg på at sikre en retfærdig (upartisk) ret-

55 Der bliver i lovkomplekset skelnet mellem om en hændelse er sket med forsæt (for eksempel overfald) eller med våde (et uheld, som for eksempel en nedfalden bjælke i forbindelse med taglægning).

56 Jævnfør eksempelvis Byloven, original, § 41.

57 Dog er der det forbehold, at kongen kan belønne ham ekstraordinært i nogle, ikke nærmere definerede, tilfælde.

58 Jævnfør f.eks. Landloven, AM 804,4°, § 18.

59 Byloven, original, §§ 14; 17; 87.

tergang, men også som en fremhævelse af disse embedsmænds særstatus i samfundet.⁶⁰

Grupperingens primære ansvarsområder kan alle relateres til rettergang, på den ene eller den anden måde. Deres centrale placering i forbindelse med retsudøvelsen beskrives som noget af det første i lovgivningen.⁶¹

(...) Nar thii komme paa radhusset, schulle thii sidde stille, oc flytelegenn høre oc grandgiueligenn mercke alle anklage oc giensuar, nar noghenn sag for thenum i rette kommer, oc thet alt wel mercke, oc nar thii haffue vel hørt sagen oc thend vell forstandet, schulle thii vtuisze begge parthene oc sige therpaa met sachtmodughedt, oc ey robe eller bulre thervti, (...).⁶²

I og med, at retshandlingerne var lukket for offentligheden⁶³, konstituerede skultus, borgmestre og råd garantien for den retfærdige rettergang, hvilket selvfølgelig sætter krav til deres adfærd som afspejlet i overstående citat.

I forbindelse med retshandlingerne var de også ansvarlige for enten selv at udføre de forskellige elementer af retssagen⁶⁴ eller beskikke nogle til det.⁶⁵ Hvis det første er tilfældet, blev de som enhed garant for at retfærdigheden sker fyldt. I det andet tilfælde er borgmester, byråd og skultus igen garant for retfærdigheden fordi, når de beskikker nogle til at varetage opgaven medfølger der et ansvar for, at opgaven bliver udført tilfredsstillende.

Udover retsaspektet havde skultus, borgmester og råds også ansvaret for at føre kontrol med, at vigtige erhverv levede op til de standarder, der var sat af kongen. Dette ses bl.a. i forbindelse med regulering af teglbrænding.⁶⁶ I forbindelse med sildefiskeriet var den styrende gruppe som samlet enhed ansvarlige for, at der blev udvalgt bødkere til at lave tøn timer. Derudover var de garant for, at tøn timerne lever op til de givne standarder og er mærket korrekt.⁶⁷

I kraft af sin status som kongens repræsentant havde skultus en række særprivilegier, som andre embedsmænd i byen ikke havde. Dette kom bl.a. til udtryk ved, at skultus som en af de få havde tilladelse til at bære lanse i byen, hvor der ellers var et generelt våbenforbud.⁶⁸ Ud over våbentilladelsen havde skultus også som den eneste retten til at krænke den private ejendomsret: hvis der var mis-

60 Lignende principper gælder også for de embedsmænd der i Landloven er knyttet til retshandlingerne.

61 Umiddelbart efter de grundlæggende embeder er slået fast.

62 Byloven, original, § 10.

63 Landloven, AM 804,4^o, § 20.

64 Herunder også den evt. efterforskninger, der ledte op til den.

65 Byloven, original, § § 15; 26; 30; 34; 37-39.

66 Byloven, original, § 132.

67 Byloven, original, § § 110; 117.

68 Byloven, original, § 20.

tanke om, at en person lå inde med tyvekoster, var det alene tilladt for skultus, at gå ind på gårdtomten (mod beboernes vilje) og lede efter kosterne.⁶⁹ Som den eneste i lovkomplekset havde skultus ret til at overskride gårdtomtens grænse uden tilladelse, uden at blive anklaget for indtrængen, en forbrydelse, der generelt blev straffet meget hårdt i senmiddelalderen og dette lovkompleks er ingen undtagelse.⁷⁰

Hvor borgmester og byråd udelukkende var repræsentant for den *dømmende* magt i byen er skultus i disse paragraffer også repræsentant for den *udøvende* i og med, at han også var med i den direkte konfrontation med misdæderne. Sammen med borgmestre og råd dømte skultus i alle købstadens sager,⁷¹ men i de tilfælde, hvor der ikke blev afholdt en retssag, var det kun skultus, der blev involveret. Det var primært i forbindelse med forbrydelser, som udløste en straf med det samme, og hvor der næppe har været tvivl om skyldsspørgsmålet.⁷² I lovgivningen gives skultus via kongens fuldmagt hals- og håndsret over alle byens indbyggere, og det var givetvis denne fuldmagt, som han kunne gøre brug af i disse situationer.⁷³

Ud over konfrontationen i forbindelse med forbrydere, der blev taget på fersk gerning, havde skultus også ansvaret for byens fanger, dels ansvaret for at tilbageholde disse, dels ansvaret for at fange undvegne fanger.⁷⁴ I forbindelse med de fanger, der afventede dom havde skultus endnu et særligt – og for dansk middelalder helt nyt ansvarsområde: skultus havde også ansvaret for at tortere mistænkte i forbindelse med opklaringsarbejdet,⁷⁵ som det fremgik af det foregående afsnit.

Ud over skultus bestod den udøvende institution i købstæderne også af en række svende: antallet af disse var defineret ud fra byens størrelse, om end det ikke er muligt, at sige noget præcist om det ud fra de tilgængelige kilder.⁷⁶ Der blev generelt i lovkomplekset ikke brugt ret meget plads på at beskrive svendene.

Der er i paragraffen indbygget et klart hierarki, hvor skultus er den overordnede. Svendene skulle operere i hele byen, men skultus skulle hele tiden sørge for at vide, hvor de var, så han kunne bruge dem, hvis det blev nødvendigt. Svendene var forpligtede til at være opmærksomme på alt, hvad der skete i byen og rapportere det til skultus, som det er beskrevet i følgende uddrag: "(...) Giffue ha-

69 Byloven, original, § 42.

70 Byloven, original, § 39.

71 Der var dog særlige præmisser i forbindelse med ankesager, jfr. § 31.

72 F.eks. ved at bærer våben uden tilladelse, Byloven, original, § 20, ved bevisligt tyveri, Byloven, original, § 43 eller ved at forurene på offentlige gader, Byloven, original, § 76.

73 For bestemmelsen se Byloven, original, § 1. For et eksempel på brugen af fuldmagten se Byloven, original, § 43.

74 Byloven, original, § 35.

75 Byloven, original, § § 43; 44.

76 I lovkomplekset nævnes der 4, 6 eller 8 svende. Forholdet mellem antallene stemmer overens med antallet i andre erhverv, som f.eks. bude tilknyttet byen (jævnfør Byloven, original, § 63).

nom [skultus] tilkiendhe, ock skall samme wor sculttus haffue fuldmagt paa wore [kongen] weignne at giffue liiff oc lemmer wti wore købstæder, effthersom leiglihedhen er".⁷⁷ I denne passage fremstår det tydeligt, at svendene udelukkende havde en meddeler-funktion, mens al autoriteten lå ved skultus. Svendene blev aflønnet af skultus og skulle selv sørge for kost og logi.⁷⁸

Magtens materielle manifestation

I forbindelse med at en skultus aflagde sin ed over for kongen, modtog han en hvid stok: (...) een langh huidh stock till ith tegem at haffue fuldmacht aff konninghen at straffe offouer alle liiffssager och allt wti thennd stadt, och, nar hand gaar til rette, schall handh ladte bære samme stock fore segh (...)⁷⁹

Denne stok blev materialiseringen af skultus' særstatus; udover at hans virke var betinget af, at han havde denne stok, var den også et symbol på, at kongen havde overgivet magt til skultus. Når kongen kom ridende mod en by skulle skultus, råd og borgmestre ride følget i møde og knæle ned i en fastlagt afstand fra byen. Efter dette skulle skultus gå frem og række kongen sin hvide stok, betydningen af dette ritual forklares i lovkomplekset således "met allt rett wti koningens hand, som hand aff hannom antuordit er".⁸⁰ Efter dette optrin modtog skultus den hvide stok på ny som en fornyelse af kongens tillid til ham.⁸¹ Specielt gennem dette ritual bliver den hvide stok til en materiel manifestation af den magt, kongen har afgivet til sin repræsentant, og denne manifestation tages så seriøst, at det kun er når skultus bærer stokken, at han kan udøve den magt, der er blevet uddelegeret til ham.⁸²

Et lignende eksempel ses i forbindelse med profatsens⁸³ rundrejse i riget.⁸⁴ Profatsen, og visse i hans følge, blev af kongen udstyret med røde stokke, hvor forskellige våbenmærker viste placering i følgets interne hierarki.⁸⁵ Dette var en synliggørelse af det hierarki, der eksisterede blandt de forskellige embedsposter.

Hvis man betragter stokken som et artefakt i en kulturhistorisk kontekst, bliver dens betydning langt mere evident for forståelse af skultusembedet gene-

77 Byloven, original, § 1.

78 Det virker logisk, at svendene har haft andet supplerende arbejde, men der er ikke opført noget.

79 Byloven, original, § 4.

80 Byloven, original, § 4.

81 Byloven, original, § 4.

82 Jævnfør forrige citat.

83 Profatsen var en slags kontrolmyndighed, der skulle rejse rundt i riget (specielt Jylland) og tjekke, at alle love blev overholdt. Det eneste kendte eksempel herpå er Mogens Gøyes rettertingsrejse i 1523.

84 Landloven, AM. 804,4°, § § 105-111.

85 Landloven, AM. 804,4°, § 106.

relt.⁸⁶ Stokken som artefakt var en materiel manifestation af den magt, som kongen uddelegerede til skultus.

Når skultus gik rundt i bybilledet bærende på den hvide stok, blev kongen langt mere nærværende, fordi den hvide stoks *betydning* koblede til kongen. Dette må betragtes som et helt håndgribeligt eksempel på den centralisering, der gennemsyrrer lovkomplekset.

Det var vigtigt, at skultus var synlig i bybilledet, fordi hele lovkomplekset er bygget op på baggrund af embedsmandssystemet. Stokken havde, udover den symbolske betydning, derfor også den helt praktiske foranstaltning, at skultus skilte sig ud, men stokken var ikke den eneste måde dette blev gjort på. Ud over stokken var der dog også indskrevet i loven, at han (og hans svende) skulle bære særlige klæder, så de kunne genkendes.⁸⁷ Dette må betragtes som en meget tidlig form for uniformering – længe før det blev almindeligt. Det eneste nogenlunde samtidige eksempel på uniformering er krav til bødleres påklædning.⁸⁸ Disse var blandt andet til stede i en bestemmelse fra Lübeck 1522, hvor bødlerne ikke måtte bære farven rød. Andre steder var der bestemmelser om, at bødlen og hans underordnede knægte skulle bære en høj hvid hue.⁸⁹ Der var altså en form for beklædningsreglement flere steder, men det var bestemt ikke et normal fænomen i 1520'erne.

Fælles for skultus og de tyske bødler var, at deres påklædning skulle gøre dem letgenkendelige i bybilledet, men herefter holder lighederne også op, for mens bødlerne skulle være genkendelige, så folk kunne undgå dem, skulle skultus være det, fordi han var kongens repræsentant og købstadens vigtigste embedsmand. Beklædningen får derved den samme rolle som den hvide stok.

Sammenfatning

Skultus spillede en central rolle i Byloven, ikke kun fordi han igangsatte hele det administrative apparat ved at udvælge kandidaterne til byrådet, men også fordi han havde en række særprivilegier, som kun han besad; heriblandt specielt i forhold til opklaring af forbrydelser. Hans særlige pligter i forbindelse med retshandlinger og forbrydelser gør ham også til markør af det begyndende brud mellem akkusatorisk- og inkvisitorisk procesret, hvilket tidligere i forskningen er blevet vurderet til at være sket langt senere, men kan allerede spores i dette lovkompleks.

86 Jævnfør Bjarne Stoklund: *Tingenes kulturhistorie*, København: Museum Tusulanums Forlag 2003, s. 17 ff.

87 Der er desværre ikke bevaret nogle beskrivelser af klæderne.

88 Joel F. Harrington: *Bøddel af Guds nåde. En skarpretters dagbog fra 1573-1617*, New York: LLC (på dansk ved Lindhardt og Ringhof) 2013, s. 52.

89 Johann Glenzdorf og Fritz Treichel: *Henker, Schinder und arme Sünder. Erter Teil Beitrage zur Geschichte des deutschen Scharfrichter- und Abdeckerwesens*, Bad Münden am Deister: Wilhelm Rost Verlag 1970, s. 27.

Skultus' beklædning og udstyr var også med til at få ham til at skille sig ud – og var givetvis valgt til netop det: skultus var kongens embedsmand og med sin centrale placering i købstæderne var han givetvis et vigtigt led i at binde den enkelte købstad til centraladministrationen, ligesom han spillede en vigtig rolle i monarkens synlighed i den enkelte købstad via hans påklædning og den hvide stok. Skultus fremstår som det bedste eksempel på de centraliseringsbestræbelser som lovkomplekset afspejler.

CENTRALISERING AF MAGTEN

Denne artikel har fremhævet en række nybrud mellem embedsmands- og retssystemet i Christian II's lovkompleks og senmiddelalderen indtil da. En fælles faktor for disse nybrud er en centralisering af magten, hvor kongen indsatte lokale embedsmænd, der var knyttet til kronen frem for lokale magthavere.

Det er en væsentlig konklusion af min analyse af embedsmændene, at der i nybruddet ligger en overgang fra embedsmænd, der havde en passiv rolle til loven (f.eks. tingledere, der regulerede tingshandlingerne) til embedsmænd, der havde en aktiv rolle i forhold til loven: embedsmænd med domsmyndighed, som direkte brugte lovgivningen. Disse aktive embedsmænd var alle knyttet nært til kongen, hvorved retsudøvelsen i riget også blev det i forlængelse heraf. Dette kan betragtes som en parallel retsliggørelse og statsliggørelse, fordi både retssystemet og centraladministrationen blev udviklet i denne proces.

Generelt i senmiddelalderens Europa kan der konstateres en kraftig tendens til, at magten blev mere og mere centraliseret omkring den siddende monark, og et væsentligt element i denne proces var en overgang fra et herre- og undersåtssystem til et system baseret på en egentlig "stat", hvor de tilknyttede til denne i højere grad var tjenerne for staten, frem for magthaverens undersåtter.⁹⁰ Derudover og i konsekvens heraf var der i senmiddelalderen også en vækst i det administrative apparat.⁹¹

De centraliseringstendenser, jeg har fundet i Christian II's Land- og Bylov, var altså i udgangspunktet ikke usædvanlige. Hvad der derimod er meget bemærkelsesværdigt, er takten, accelerationen, i centraliseringsprocessen, som Christian II's lovkompleks repræsenterede. I de 11 måneder Christian II's lovkompleks var gældende, var der tale om et betydeligt, nærmest revolutionært, "hop" i en ellers

90 Wolfgang Reinhard: "Introduction: Power Elites, State Servants, Ruling Classes, and the Growth of State Power", i Wolfgang Reinhard (red.): *Power Elites and State Building*, Oxford og New York: Oxford University Press 1996, s. 1-18, s. 1.

91 Andersen: *Proceshistorie*, s. 130; Mikkel Leth Jespersen: "Administration og statsdannelse i Danmark 1400-1660", *Den jyske Historiker* 116: *På sporet af staten, dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde*, 2007, s. 63-87; Jens E. Olesen: "Middelalderen til 1536: fra rejsekongedømme til administrationscentrum", i Leon Jespersen og E. Ladewig Petersen (red.): *Dansk forvaltningshistorie: stat, forvaltning og samfund, fra middelalderen til 1901*, bind 1, København: Jurist- og Økonomforbundets forlag 2000, s. 3-48, s. 36.

temmelig lineær vækst i centraliseringen. Accelerationen blev forårsaget af disse nybrud, som jeg har fremhævet i artiklen, som markant ændrede parametrene for embedsmandssystemet. Det er denne acceleration, der gør Christian II's lovkompleks så bemærkelsesværdig.

Hartmut Rosa har teoretiseret begrebet acceleration i forhold til samfundet, hvilket indeholder interessante perspektiver for mine empiriske fund. Rosa arbejder med *socialacceleration*, der beskriver, hvorledes forskellige processer i det moderne samfund går hurtigere, der er altså ikke tale om en universel forståelse, hvor hele samfundet synkront øger hastigheden.⁹² Derudover hævder Rosa også, at der er flere former for acceleration heriblandt den *teknologiske acceleration*, som han betegner som en tilsigtet tempoforøgelse, der er formålsstyret.⁹³ I forbindelse med Christian II's lovkompleks var formålet en øget centralisering, og accelerationen må betragtes som tilsigtet, eftersom den blev igangsat ved konstruktionen af et lovkompleks. Konsekvensen af lovkomplekset var en række ændringer i den sociale struktur, hvilket er blevet understreget i denne artikel gennem ændringer i embedsmandssystemet. Ifølge Rosa er sådanne sociale forandringer altid en konsekvens af *teknologisk acceleration*.⁹⁴

En konsekvens af acceleration, især hvis denne sker for brat, er potentialet for dysfunktionalitet og fremmedgørelse.⁹⁵ Billedligt kunne man sige, at acceleration altid medfører rystelser. I forbindelse med den acceleration jeg har beskrevet i denne artikel var konsekvensen af medførende rystelser et totalt systemnedbrud, hvor Christian II – som en af de få konger i danmarkshistorien – blev afsat og måtte rejse i eksil.

Rosa fremhæver i forbindelse med accelerationsbegrebet, at acceleration kun forekommer i moderne samfund,⁹⁶ hvilket skaber et interessant problem for naturligtvis tilhørte Christian II's lovkompleks et førmoderne eller tidligmoderne samfund. Uden at hæfte sig meget ved dette, kan det dog være med til at understrege det exceptionelle ved de her analyserede fænomener.

Christian II's lovkompleks kan altså betragtes som en stærkt reformerende lov, der på mange måde brød med fortiden og derved bød på en kortvarig acceleration af centraliseringsprocessen. Et lovkompleks, der pegede mod og indgik i defineringen af den tidlige moderne tid i dansk historie.

92 Hartmut Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, København: Hans Reitzels Forlag 2014, s. 20.

93 Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 21-22.

94 Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 39.

95 Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 46-47; 95ff..

96 Allerede i bogens indledning slår han fast, at der er en uløselig sammenhæng mellem socialacceleration og det moderne samfund. Rosa: *Fremmedgørelse og acceleration*, s. 11. For en uddybning af forholdet mellem acceleration og det moderne samfund henvises til afsnittet side 47-49.

CHRISTINA LYSBJERG MOGENSEN

PH.D. STIPENDIAT

INSTITUT FOR KULTUR OG SAMFUND (HISTORIE), AARHUS UNIVERSITET

E-MAIL: CMOGENSEN@CAS.AU.DK

ABSTRACT

Christian II's Body of Law: An Acceleration of the Centralisation

Christina Lysbjerg Mogensen

Department of Culture and Society (History), Aarhus University.

E-mail: cmogensen@cas.au.dk

This article's main focus has been on the structure of civil servants as presented in Christian II's body of law dated to the 6th of January 1522. As shown by the cases of the *herredsdommer* and the *skultus* – two types of local, legal officials situated in respectively rural- and urban areas – the system of civil servants in the body of law had several fundamental differences compared to the system just before the body of law's time.

The breaking points between the body of law and its immediate past could be viewed from several different angles, but as I have argued in this article: common to all of these breaks are a growth in the centralisation as a result.